

І.В.Гукалова

*Інститут географії НАН України,
gukalova@online.ua*

ДО ПИТАННЯ ОСМИСЛЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У СУЧАСНІЙ СОЦІАЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

*Мне скулы от досады сводит,
Мне кажется который год,
Что там, где я – там жизнь проходит,
А там, где нет меня – идет...*

Володимир Висоцький

Здобуття незалежності у 1991 р. створило передумови для формування єдиного гуманітарного простору в Україні. Цей процес ніколи не був простим, адже супроводжувався демонтажем старої тоталітарної системи, трансформаційними процесами в економіці і способі життя людей, інтенсивним впливом «зовнішнього середовища», що більше перешкоджало, ніж сприяло суспільній згуртованості. В останні роки він взагалі став вкрай болучим для нації, тому що виявив дві паралельні «реальності» – проукраїнську та антиукраїнську, що призвело до анексії Криму і військового протистояння на Сході України. Майже всі колишні уряди України асоціювали гуманітарну сферу з соціальною, справедливо звертаючи увагу на проблеми соціального захисту населення, соціальну інфраструктуру і розвиток соціальної сфери загалом [5]. Проте, поза увагою залишалась ціла низка смислотворчих аспектів життя людей, які виражають їх зв'язаність з територією проживання – не тільки національну (етнічну), а громадську.

Склалося так, що вітчизняні науковці, у т.ч. географи, «обходять» питання територіальної (регіональної) ідентичності через те, що воно часто використовується з метою політичних спекуляцій та інформаційної пропаганди. При цьому нерідко йому надається те чи інше емоційне забарвлення. Це не є вірним: з наукової точки зору географу, як і соціологу, гуманітарію завжди цікаво (політика це чи ні), яким чином та чи інша територія «включається» у виробництво соціальної ідентичності і за допомогою яких понять територію

(простір) можна розглядати як фундамент і контекст життєдіяльності населення, де формується та чи інша якість життя і відбуваються значимі для суспільства події. І чи є взагалі територія провідним чинником формування ідентичності?

Звичайно, в Україні простежуються великі регіональні відмінності за рівнем економічного, соціального і культурного розвитку, екологічною безпекою, у конфесійній приналежності і електоральних вподобаннях населення. Але більшість із цих відмінностей не слід розглядати як загрози для національної ідентичності, навпаки – вони виступають своєрідним джерелом її збагачення. Спробуємо розкрити цю думку. Але спочатку зазначимо, що тематика територіальної ідентичності (якщо нею не спекулювати) є вкрай актуальною для суспільної географії, яка наразі, в силу об'єктивних причин, рішуче виходить за рамки вивчення територіальної організації господарства і стає справжньою географією людини і людського розвитку. Цьому у західних країнах давно і усталено відповідають такі її назви як *human geography*, *la géographie humaine* (щоправда, окремі вчені наголошують на тому, що суспільна географія – це лише частина гуманітарної географії). В українських «наукових координатах» ця тематика є пограничною між соціальною і політичною географією.

Якщо звернути увагу на соціо-географічне розуміння територіальної ідентичності, то відразу натикаємось на цілу низку проблем. Перша і найголовніша з них – це методологічні дефіцити у дослідженні суспільних (соціальних) процесів. Методологічні традиції соціально-економічної (суспільної) географії були сформовані на підставі досліджень техніко-економічного спрямування, сформульованих провідними географами закономірностей організації господарства і населення, розміщення населених пунктів як компонентів, які *позбавлені самосвідомості*. У ХХІ ст. відбувається перехід до досліджень суспільства як сукупності індивідів, які мешкають на тій чи іншій території з їх власним, ще до того і динамічним уявленням про світ, своє місце у ньому, з їх свободою (чи несвободою) мислення і вибору, які все

важче спрогнозувати. І це стало каменем спотикання для соціальних географів, тому що власних способів осмислення нової реальності соціальна географія розробити не встигла, а запозичення соціологічних методів відбувається вкрай повільно. Все це має далеко не другорядне значення при дослідженні територіальної ідентичності. Сприйняття людьми оточуючої дійсності стає базою їх самосвідомості – *уявлення про неї, а не сама дійсність*. Ясно, що вони можуть розходитися дуже кардинально, а можуть і співпадати, однак саме перцепція (сприйняття) є головною для розуміння того, чим керується людина (регіональна спільнота) в своїй особистій і соціальній життєдіяльності і з якою територією себе асоціює. Хіба це не важливо для України і багатьох країн світу зараз, на підйомі міграційних рухів різної природи, інтенсивності і спрямованості?

Сама територіальна ідентичність, її характеристики пов'язані як з територією, так і з факторами, «автономними» від територіального виміру. Хоча, напевно, можна виділити декілька чітких територіально-просторових передумов формування ідентичності, що пов'язані із способом і характером взаємодії людей з територією: географічне положення і розмір території, щільність населення, природа і природно-кліматичні умови, особливості і досвід історичного освоєння території, сприйняття території як базової цінності тощо. Кожна з цих передумов може бути описана окремо. Зокрема, віддаленість, відірваність, периферійне положення можуть інтерпретуватися не просто як певні соціально-територіальні дефіцити, а й як цивілізаційний розрив, іноді як віддаленість від центральної влади та її впливів. Саме так позиціонують себе, наприклад, сибіряки, яким більше за інших росіян притаманний дух свободи (пояснюється це багатьма моментами: грандіозністю просторів і природи (5 годин польоту від Москви до Іркутську над безкрайньою тайгою не помічає тільки дуже нетвереза людина), відсутністю тут кріпацтва, закритості багатьох сибірських міст за радянських часів, а також особливим відношенням місцевих жителів до своєї землі не тільки як потужного джерела природних ресурсів, а як цінності, яку треба зберегти для майбутніх поколінь).

На основі цього формуються певні типи відносин, укладу життя населення, який передбачає більшу солідарність, готовність до взаємодопомоги, покладання на свої сили тощо. Не забуваємо про те, що значна кількість сьогоднішніх сибіряків – це етнічні українці, які внаслідок історичних причин, особливої сімейної історії чи фактів біографії живуть на цій території. А звичка жити на території (як і будь-де у розвинених країнах – Канаді, Австралії та ін., де є українська діаспора) визначає як відношення людей до цієї землі, так і їх світогляд у цілому. Це можливо і при збереженні своєї мови, певних традицій і менталітету. Не можна жити на території і не відчувати її «настрій», не вбирати у себе її характеристики. Приблизно десь тут слід шукати відмінності в етнічній і територіальній ідентичності. Ці категорії співіснують в різних площинах, але не окремо одна від одної. Більше про це можуть сказати фахівці, які досліджують діаспору. Але феномен співставлення територіальної та етнічної ідентичності існує і тоді, коли люди не покидають своєї «малої» батьківщини. У них теж формується власна оцінка міри своєї економічної, соціальної, культурної і політичної зв'язаності з нею.

Наведемо визначення, яке, на наш погляд, доволі точно відображає зміст територіальної ідентичності: *Територіальна ідентичність – це пережиті чи усвідомлені смисли суб'єктивної соціально-географічної реальності, які формують відчуття приналежності людини (соціуму) до певного простору.* Вона не є сукупністю індивідуальних ментальних уявлень, а скоріше уявленням, опосередкованим провідними соціальними чинниками. До таких чинників слід віднести особливості розвитку соціальної сфери та інфраструктури, рівень соціальної безпеки, соціально-культурне середовище, пріоритетні морально-етичні норми, наявні у певному соціумі погляди на світ і на конкретну територію, мас-медійна діяльність. Різноманіття самого «соціального ландшафту» також завжди впливає на те, що людьми різного статусу і соціальної приналежності окремі регіони будуть виділятися як специфічні. Існує такий термін як «вернакулярний район», який є продуктом просторового сприйняття «середньої людини», а не інтелектуальним творінням

професійного географа [6], являє собою єдність реального географічного простору і суб'єктивного образу як результату сприйняття та інтерпретації цього простору людьми. Це зафіксовані «масові» стереотипи сприйняття населенням специфічних рис її території. Знання цих стереотипів має не лише пізнавальне значення, а й практичне – воно пов'язане з передбаченням міграційної, торгівельної, туристичної та інших форм просторової поведінки населення.

З соціально-географічної точки зору найбільш важливі акценти опису територіальної (просторової) ідентичності наступні (рис.1):

Рис.1. Акценти у характеристиці територіальної ідентичності [2]

1) вплив фізичного простору на регіональну свідомість і комфортність життя, а отже – на світосприйняття; 2) символічне освоєння і репрезентація простору, ментальний зв'язок людей з територією проживання; 3) історія освоєння культурного і соціального простору з аналізом ціннісних і емоційних уявлень про малу батьківщину, територію проживання етносу; 4) загальні ціннісні установки щодо місця проживання (суб'єктивна оцінка якості і рівня життя, ринку праці, інфраструктури, доступності послуг та інфраструктури); 5) регіональні історії успіху (вдало реалізовані проекти розвитку, спортивні і культурні події); 6) імідж і позиціонування територій, в яких уособлюються уявлення населення про їх ключові ознаки.

Географ, яке правило, оперує поняттям «освоєння простору». Але дуже незвичне для нас поняття «присвоєння простору» також поступово входить у науковий обіг. Воно відображає одну з головних тенденцій у розвитку науки – дуалізм поглядів на територію. Соціальна географія звертається до соціального простору (соціальної спільності) людей і визначає його вже не тільки як фізичний простір чи поле для соціальної взаємодії. Соціальний простір – це багатомірний простір соціальних процесів і відносин, соціальних практик, функціонально пов'язаних між собою, співвіднесених з фізичним простором і соціальна характеристика самого простору як місця. І тут якраз йдеться як про його освоєння, так і про його присвоєння.

Тлумачні словники дають такі визначення: «освоїти» означає оволодіти чим-небудь, навчитися щось споживати, користуватися, зрозуміти, запам'ятати і т.д. [4]. Значення «присвоїти» розкривається як «самовільно зробити своїм». Ми дізнаємось про освоєність території, судячи з присутності на ній людей, виробничої активності, інфраструктури; судячи з того, обирається вона як місце зустрічей, інвестицій і загалом – життя; чи легко її впізнати; чи володіє вона індивідуальними смислами, котрі відрізняють її від інших. Про присвоєння території можна казати судячи по тому, чи проживає тут населення (і скільки його), яке асоціює себе з даною територією, не уявляє себе без неї, чи є сліди трансформації, пристосування простору для потреб цього населення, іншими словами – наскільки виражена територіальна ідентичність.

Отже, з одного боку, територіальна ідентичність служить основою для самовизначення і оцінки власної прив'язаності або дистанційованості щодо території і конкретної територіальної спільності людей. З іншого боку, ідентичність формує особливий тип установок кожної людини по відношенню до середовища, що визначається ступенем зацікавленості в її благополуччі у даному місці і у даний час та мірою власної відповідальності у цьому зв'язку.

Для людини іноді важливе не тільки розуміння і відчуття реальності, але і певні міфи, іміджі, бренди територій – бажано гарні, неповторні...Відомий французький соціолог Ледру-Роллен колись казав про місто: «Місто не має

значення само по собі, за межами практики, в якій беруть участь люди у певному місці і певний час...». Це визначення лише на перший погляд просте. Практика, до якої апелює вчений, не обмежується соціально детермінованими діями, спрямованими на задоволення суто матеріальних у будь-яких умовах. Є контакт населення з територією, є комунікаційні зв'язки між членами певної територіальної спільності людей, що виражають ідентифікаційні і презентаційні характеристики власне простору. Що відбувається зараз в Україні? Смыслове присвоєння території мізерне, звідси і «валізний» настрій у великої частини населення. Проте сама міграція як феномен – це не тільки процес переміщення людей у просторі, а скоріше – процес переміщення в структурах ідентичностей (територіальної, професійної, мовної, культурної, етнічної). Настав час врахувати і ці аспекти і в соціальній географії.

«Присвоювати» простір, і ще глибше: «творити або виробляти» його – ці вирази дивні для географів, проте їх давно застосовують ті ж соціологи. В чомусь це є результатом інтенсивної і масштабної урбанізації, модернізації суспільства, існування проблем просторової організації і т.д. Суспільство переходить від виробництва речей у просторі до творення простору як такого. Недаремно планування сучасної економіки перетворюється на геопросторове планування. Принаймні в Європі, де територію розглядають як рушійну силу у відтворенні культури, мови, звичаїв, власне населення. Вона слугує основною ідентичності, постачаючи символи, міфи для колективних уявлень і солідарності.

Про присвоєний простір багато писав П'єр Бурд'є. Одне з його висловлювань залишається дуже актуальним: «Присвоєний простір є одним з місць, де влада затверджується і здійснюється, без сумніву, у самій своїй хитромудрій формі як символічне або непомітне насилля...» [1]. Інший французький соціолог та філософ Анрі Лефевр розмірковував про формулювання теорії, яка б поєднала різнорівневі «поля», площини дослідження простору: 1) фізичну, де увага має зосереджуватися на природі й космосі; 2) ментальну, де йтиметься про логічні узагальнення (метафізичні

репрезентації простору); 3) суспільну – як площину соціальної практики [3]. А. Лефевр прямо заявляв про «виробництво простору»: в його розумінні, якщо простір є частиною природи, то людська (соціальна) діяльність розмежовує його, модифікує географічні та інші його характеристики.

Висновки. Географи давно сприйняли символічний зміст простору, намагаючись локалізувати у фізичному просторі символічні об'єкти, тому стало можливим казати про хорографію – опис простору у фізичному сенсі і хорологію – осмислення людських дій у певному просторі. Проблематика соціальної дії та формування якості життя населення у конкретних просторових умовах вивела з тіні і категорію «територіальної ідентичності».

Значення її дуже високе, але як показує досвід, мобілізація регіональної самосвідомості може бути використана різними політичними силами в різних інтересах. Є загроза того, що в умовах відсутності ідей, які консолідують суспільство, актуалізація форм ідентичностей, сфокусованих на конкретній території може супроводжуватися розмиванням ідентифікації з «великим» суспільством, нацією в цілому. Ризики великі, але вони ще більш зростатимуть, якщо не досліджувати цей аспект з позицій соціального, економічного, культурного, громадського і людського розуміння малої батьківщини, із застосуванням всього арсеналу соціологічних методів. Ми не можемо робити вигляд, що проблеми немає чи не вона є ключовою для соціальної географії.

Література:

1. Бурдые П. Физическое и социальное пространства: проникновение и присвоение // Социология социального пространства. - СПб. : Алетейя ; М. : Ин-т эксперимент. социологии, 2005. - 288 с.
2. Гукалова І.В. Територіальна і міська ідентичність у контексті якості життя населення // Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ 16-18 жовтня 2014 року. – К., 2014. – С.11-12.
3. Лефевр А. Социальное пространство // Неприкосновенный запас. - 2010. -№ 2 (70). - С. 3-14.
4. Словник української мови: в 11 томах. Он-лайн версія [Електронний ресурс]. Том 5, 1974. – С.757. Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/osvojuvaty>
5. Цілісність гуманітарного простору України як об'єкт національної безпеки держави. Аналітична записка [Електронний ресурс]/ Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1871/>
6. Jordan T.G. Perceptual Regions in Texas // Geographical Review. – 1978. – Vol.68. – P.293-307.